
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

*Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті автори висвітлюють характер та особливості державно-церковних відносин, історію взаємин Церкви і держави періоду Середньовіччя, розглядають проблеми становлення церковного права.

***Ключові слова:** держава, Церква, державно-церковні відносини, “симфонічні відносини”, християнізація, церковне право, Римський папа, цезаропапизм, Середньовіччя.*

Середньовіччя успадкувало від Римської імперії і християнську Церкву. В IV ст., коли християнство стало офіційною релігією в державі, воно розповсюдилося на всю територію імперії і охопило більшість населення. Визнання державою Церкви за імператора Костантина (272–337 рр.) стало поворотним пунктом для формування державно-церковних відносин країн християнської цивілізації. Суперництво Риму і Константинополя у церковних справах після фактичного розпаду Римської імперії наприкінці IV ст. на Західну і Східну (після VI ст. – Візантії), розвиток державно-церковних відносин в обох частинах імперії набув особливих рис.

На Сході, державна влада формувалася під впливом і набрала рис т. зв. “східних деспотій”, основними з яких була централізація, прагнення до тотального контролю над суспільством і використання релігії для освячення влади світських правителів (імператорів, царів). Тому союз держави і Церкви тут зміцнювався досить органічно. Продовжувався фактично розпочатий у попередній період процес одержавлення Церкви, який набрав форми цезар опапизму, тобто верховенства світської влади над духовною, церковною владою.

На Заході формувалася така форма господарювання.

Впродовж IV-VI ст. на фоні бурхливих і кривих виступів різних соціальних верств і релігійних течій на Сході Церква і держава постали перед вибором: чи вступати у тісну співпрацю, чи іти різними шляхами. Значним у формуванні державно-церковних відносин у Східній частині Римській імперії, яка розпочалася після 476 р. – Візантії стало правління одного з наймогутніших правителів того часу імператора Юстиніана (527–565 рр.).

В умовах, коли Церква була визнана державою, сама держава стала вважати себе частиною Церкви. Юстиніан при допомозі правників кодифікував римсько-імператорське законодавство, яке отримало назву “Кодекси Юстиніана”. Важливим компонентом візантійського права була сфера державно – церковних відносин. У VI-й новелі Кодексу містилося юридичне визначення й філософсько-теологічне

обґрунтування своєї форми союзу та партнерства Християнської Церкви і держави, який призвів до симбіозу Церкви з державою, названого симфонією або гармонією, яка гласила, що держава і Церква є два божественні дари людству, два рівно порядкових явища, що впливають з єдиного джерела – волі Божої, тому повинні бути у згоді, співзвучності, тобто симфонії. VI новела гласила: “Найбільші блага, даровані людям вищою Божою благодаттю, є священство і царство, з яких перше (священство, церковна влада) турбується про божественні справи, а друге (царство, державна влада) керує і турбується про людські справи, а обидва, виходячи з одного і того ж джерела, складають прикрасу людського життя. Тому ніщо не лежить так на серці царів, як честь священнослужителів, які з свого боку служать їм, молячись безупинно за них Богу. І якщо священство буде у всьому благо влаштоване і угодне Богу, а державна влада буде по правді управляти довіреною їй державою, то буде повна згода між ними у всьому, що служить на користь і благо людського роду. Тому ми докладемо найбільших старань до охорони істинних Божих догматів і честі священства, надіючись отримати через це великі блага від Бога і міцно тримати ті, які маємо” [1, с. 68-182].

Іноді цей зв'язок називався цезаропапізмом, як відокремлена специфічна модель взаємовідносин Церкви і держави.

Щоб здобути прихильність римського духовництва, імператор Юстиніан у своїх новелах називав єпископа Рима Римським папою, вершком єпископським, шановним престолом апостола Петра. Він, фактично, в церковному житті веде політику дволикого Януса, коли одне обличчя звернено на Захід, а інше на Схід. “З одного боку він усіляко протегував ортодоксальному духовенству, надавав йому всілякі привілеї, щедрі земельні жалування і багаті подарунки, турбувався про будівництво по всій країні храмів і монастирів та благодійних закладів. З іншого боку, в церковній політиці імператора надзвичайно яскраво виявляються самодержавні тенденції, що характеризуються як прояви цезаропапізму. Юстиніан був не лише ревним захисником і милостивим покровителем християнської Церкви, але й деспотичним владикою, який силою нав'язував їй свою владу. Він завжди і всюди найрішучішим чином відстоював примат світської влади над Церквою, підкреслюючи, що імператор – глава не лише держави, а й церкви”.

Перетворення християнства у державну релігію, встановлення особливих відносин між державою; Церквою, побудова ієрархічної церковної організації народжувало еретичні віровчення, які не узгоджувалися з офіційною релігією, якою стало по суті нікейське християнство. В V ст. на Сході імперії розповсюдилося вчення монофізитів, згідно якого Ісус Христос має лише божественну природу, тому духовенство мало відмовитися від “мирських благ” і жити у бідності. Монофізитів засудив Халкідонський собор (451 р.), який проголосив, що Ісус Христос має дві природи – Божу і людську. Рух монофізитів нерідко набував ознак політичного сепаратизму, призводив до низки збройних повстань, витіснення еритиків – монофізитів за допомогою держави за межі Римської імперії. У Північній Африці у IV – V ст. був поширений релігійний рух докатистів, спрямований проти офіційної Церкви і римського панування. Донатисти, а особливо їх ліве крило-агоністи вимагали реформування Церкви і особливо її позбавлення від державної залежності.

Оскільки взаємовідносин між державою і Церквою є двосторонніми, то у Візантії вони були зафіксовані і в церковних канонах і у державних законах імперії. Суть

симфонії полягає у взаємному співробітництві, взаємній підтримці, без вмішування жодної із сторін у сферу виключної компетенції іншої. При симфонічних відносинах держава шукає у Церкві духовної, моральної підтримки своєї діяльності, спрямованої на забезпечення добробуту громадян, а Церква чекає від держави створення належних умов для донесення людям, які є одночасно громадянами держави, моральних заповідей, що йдуть від самого Бога.

Очевидно, що симфонічні церковно-державні відносини можуть існувати лише у монорелігійній, моноконфесійній державі, якою, умовно, можна назвати Візантію. В результаті симбіозу держави і Церкви виникає спільність їх доль. За допомогою держави зростає могутність Церкви, але це давало в свою чергу можливість імператорській владі підкоряти собі Церкву. Кесар ставав правонаступником Ісуса Христа, до його обов'язків увійшов захист християнської віри та Церкви. Не зважаючи на те, що духовна влада на Сході неодноразово ставала об'єктом цезаропапістських претензій з боку світської влади, повного панування держави над Церквою в абсолютно чистій формі не було. Цезаропанізм найяскравіше і найнебезпечніше для Церкви проявився у спробі імператора верховодити у вирішенні церковних справ, перебирати на себе роль верховного першосвященника. Немаловажну роль зіграла та обставина, що у Східній Церкві Вселенські Собори, на яких головував імператор, чи його представник, традиційно стояли вище патріарха.

Інститут цезаропапізму найбільш повно проявився в період правління імператорів-еритеків, а особливо у іконоборчу епоху, яка тривала близько століття і досягла свого апогею за часів династії Саврів (VIII–IX ст.), коли державні правителі намагалися заволодіти багатствами Церкви.

Імператор Лев III Ісавр (717–741 рр.) своїм едиктом 726 р. оголосив пошанування ікон, хреста, мощів і т.д. ідолопоклонством, а на соборі 754 р. культ ікон був визнаний єрессю. Боротьба за втілення едикту носила на собі впливи мусульманства, що поширювалися на Візантійському Сході і супроводжувалася конфіскаціями, катуваннями, винищенням інакодумців. Майно Церкви і монастирів конфісковувалося, монастирі закривалися, монахів призивали на військову службу, насильно женили.

Гоніння на іконошанувальників мало не призвело до народного повстання. Імператори зрозуміли, що єдність держави і Церкви є основою стабільності в суспільстві, тим паче, що на той час головне завдання іконоборців було досягнуте – держава та інші світські правителі присвоїли собі багатства духовенства.

Іконошанування було урочисто відновлено у першу неділю Великого посту 11 березня 843 р., коли цариця Феодора наказала внести ікони до Св. Софії та інших церков Константинополя. Іконоборців піддали анафемі, до життя було повернуто всі старі догмати. Однак конфісковане і пограбоване у Церкви і монастирів майно повернуто не було. Крах іконоборства свідчив про те, що державі не вдалося повністю підпорядкувати собі Церкву [2, с. 238-239].

По причині визнання іконоборства єрессю імператори Македонської династії вирішили змінити і римсько-візантійське право імператорів Ісаврійської династії з церковно-державних питань. Було відмінено збірник законів під назвою “Еклога” Льва Ісавра і Костянтина Копронима (726–741 рр.) і створено нову редакцію законодавства Юстиніана Великого з новим тлумаченням термінів “Прохирон” (пізніша редакція “епанагога”) Василя Македонянина (870–879 рр.) та “Василики” (царські закони), видані Василем Македоняником та його сином Левом Мудрим (880–886 рр.). Названі

законодавчі акти щодо Церкви регулювали відносини церковної патріаршої і світської влади, публічно-правові дії патріарха.

Визначну роль у регулюванні церковно-державних відносин відіграли номоканони – тематичні збірники візантійського церковного права, що включали імператорські постанови, які стосувалися Церкви, так і церковні канони. Найбільш відомий “Номоканон” Івана Схоластика і “Номоканон” титулах (розділах), (“Збірник 14 глав”), авторам якого був Константинопольський патріарх Фотій (857–867 рр., 877–886 рр.).

Таким чином, в епоху Вселенських соборів церковні норми набувають статусу державних законів, з’являється законодавство держави з питань Церкви, відбувається кодифікація церковного права.

Великий церковний розкол 1054 р., який призвів до розділення між Константинопольською і Римською церквами, поділив світ на православних і католиків. Цей розподіл народив формування в християнському світі двох різних церковно-правових традицій – православної і католицької і двох різних моделей церковно-державних відносин на Сході і на Заході.

Хоч процес розмежування двох напрямів ортодоксального християнства був тривалим, саме розкол сприяв поглибленню розбіжностей Східної і Західної церков.

На Сході в IX–XIII ст. поступово завершується формування моделі церковно-державних відносин під назвою “симфонія”, початок якій покладено у VI новелі Юстиніана.

Основними рисами, що характеризували симфонічні церковно-державні відносини були такими: держава санкціонувала і забезпечувала виконання церковних законів; Держава мала право видавати свої правові норми з питань внутрішнього і зовнішнього життя Церкви; Церкві передавалися деякі функції і повноваження держави; держава визнавала церковну догматику в моральному і юридичному сенсах для себе і своїх підданих, оскільки всі піддані держави одночасно були і членами Церкви.

До сфер, де Церкві передавалися повноваження держави відносився єпископський суд, якому підлягали цивільні тяжби кліриків, духовну підсудність мали шлюбні справи, які були пов’язані з моральністю та дійсністю шлюбу, хоч майнові питання, пов’язані з шлюбом розглядав світський суд. Виключно в духовному суді підлягали слухання справи про кримінальні злочини кліриків [3, с. 107]. Державі передавалася така функція як реєстрація актів громадського стану особливо з сімейно-шлюбних питань. Законодавчо обов’язковість церковного шлюбу було закріплено в IX ст. за імператора Лева Мудрого, який встановив укладання шлюбу лише через вінчання. Імператор Олексій I Комнин (1081–1118 рр.) поширив правило церковного благословення і на рабів, а за правління імператора Андроніка Палеолога (нач. XIV ст.) було остаточно заборонено укладати шлюби без церковного благословення.

Законом відбулося визнання того, що християнське вчення є вищою цінністю для суспільства. Це також надавало Церкві право у певних випадках своїми особливими специфічними засобами корегувати дії держави.

Однак, потрібно відзначити, що запровадження в життя проголошеного принципу симфонії взаємовідносин держави і Церкви було протиречивим і складним. Бажання імператорів встановити порядок у державі поступово переростало у їхнє прагнення долучитися до правотворчої діяльності з догматичних питань Церкви, в

чому проглядається давньоримська язичницька традиція імператора бути водночас і верховним жрецем. Підписи імператорів під рішеннями Вселенських Соборів надавали догматичним визначенням сили державних законів, а іноді імператори й самі оприлюднювали свої власні офіційні визначення догматичних питань, які ставали обов'язковими для підданих.

Для розуміння теоретичних і законотворчих принципів, що склали “симфонію” і практичного їх втілення, слід мати на увазі, що поява саме такої моделі державно-церковних відносин сприяв менталітет і правосвідомість тодішнього греко-римського світу, з їхніми минулими стереотипами по відношенню до держави, влади, права, релігії. Водночас і держава потребувала офіційної державної ідеології, яка б служила основою для порядку пережитків патріархального життя функцію язичницького культу. У цьому дуалізмі, у перетворенні держави і суспільства, компромісу держави і Церкви і криється суть симфонії. Ще однією характерною особливістю “симфонії” було те, що вона виникла на межі переходу від первіснообщинного і рабовласницького ладу до феодального. Основою феодального ладу було наявність у феодалів власності на землю і до певної міри прав на безпосереднього виробника-кріпака і залежного селянина, наділеного землею. Слід мати на увазі, що в цей час Церква, монастирі самі виступали як одні з феодалів. Як суспільна інституція феодального суспільства Церква виступала зв'язуючою ланкою між різними регіонами та різними стічними групами, що населяли імперію. Симфонічні відносини, що сформувалися у Візантії справили великий вплив на формування і розвиток всієї державно – правової системи Візантії, а згодом і на становлення правової системи у Київській Русі, після прийняття нею християнства.

У II пол. IX – кін. XI ст. Церква у Візантії, незважаючи на “симфонічні відносини”, була більш сильно підпорядкована державі, ніж на Заході. Навіть вибори константинопольського патріарха, який був другою особою в державі залежало від імператора. На відміну від папи, патріарх не мав світської влади, в нього не було значних матеріальних багатств. Візантійські єпископи не володіли особистими земельними наділами, а їхній особистий добробут залежав від щедрості імператора.

Наприкінці IX ст. Візантійська Церква вступила у чи не найважливіший період у світі історії. Відколи Захід відкинув зверхність Візантійської імперії, Візантійська Церква змушена була позбулися зверхності Церкви римської. Після поразки іконоборства у Візантії припинилися великі релігійні конфлікти, з II половини XI ст. Константинопольський патріарх знову міг опертися на підтримку світської влади. І Візантійська держава і Візантійська Церква вступили у добу свого розвитку.

Суті державно-церковних відносин цього періоду характеризувався тісно співпрацею світської і духовної влади, яка виражалася майже у всеохоплюючій опіці держави над церквою.

Ще у X ст. були узаконені подвірні приношення на користь Церкви чи то грошима чи натурою. Особливу роль у формуванні державно-церковних відносин відігравали монастирі, які у Візантії існували у формі імператорських, патріарших і приватних. Монастирі володіли величезними земельними угіддями і, відповідно, мали серйозний вплив на політичні процеси у державі.

У Західній Церкві ще з раннього середньовіччя розвивався так званий принцип римського універсалізму, який породжував створення теократичної централізованої ієрархічної церковної організації на чолі з римським першосвященником. Папський

престол не обмежувався світською владою і проводив самостійну політику.

Порівнюючи взаємовідносини держави: Церкви у структурно – владному феномені християнської цивілізації на Сході, де реалізовувався світський (державний) принцип управління цезаропапізм і принцип примату духовної влади над світською під назвою папо цезаризм у Західній Церкві, можна констатувати практичне втілення релігійно-політичних особливостей історичного розвитку Східної і Західної на тілі процесу розвитку феодалізму.

Відносини Церкви і держави на Заході формувалися тривалий час. Ще в часи Римської імперії Церква стала частиною держави. Деспотична влада імператорів підкорила собі церковну ієрархію. Така форма взаємовідносин, яка почала формуватися за імператора Константина, остаточно утвердилася у Східній Римській імперії (згодом Візантії), де збереглася сильна імператорська централізована влада. На Заході Римської імперії ситуація розвивалася зовсім по іншому. На землях, підвладних імперії (Галлії, Іспанії, Британії, Шотландії, Ірландії, Північноафриканському континенті), утворилися варварські королівства, християнізація яких відбувалася в різний час і за різними віро сповіданнями, чи аріанському, чи римському правовірному. Взаємопроникнення між варварами, які були здебільшого поганями або християнами – аріанцями і римлянами, відбувалося досить швидко, бо хлібороби найчастіше бачили у варварах визволителів від імператорського податкового гніту, або просто здавалися на милість переможця. “Земля знову ставала справжнім багатством, а германське право стосовно регулювання суспільних відносин цілком відповідало потребам суспільства, яке стало менш урбанізованим і більш автаркічним, – підкреслює історик Церкви Гі Бодуел. – Таким чином, готові до реалізації варвари зустрілися з римлянами, схильними сприйняти або відтворити структури, які б відповідали радше потребам племені і сім’ї, аніж держави з її централізованою владою.

Церква свідомо й успішно полегшувала це зближення переможців і переможених. Подібно до того, як Рим, перемігши Грецію, був переможений нею, так і підкорювачі – варвари були скорені римським світом” [4, с. 68-69].

Християнізація варварського світу проходила через формування національних церков, які потрапляли у залежність від світської влади. Водночас Церква, яка включалася у феодальну державну систему, створювала культ священної влади, непокоря якій оголошувалося тяжким гріхом. Також між Церквою і державою, духовенством і світськими феодалами спостерігалися протиріччя і конфлікти. Для урівноважування інтересів Церкви і держави, Церква створила систему покарань, до якої відносилося відлучення від Церкви, що позбавило людину можливості спасіння після смерті, інтердикт, який забороняв відправляти культ межах всієї країни, анафема – публічне прийняття від імені Бога, яка вважалася найвищою карою віруючого. Були запроваджені різного роду покаяння і епітимії. За допомогою такого арсеналу специфічних факторів Церква і її глава Папа користувалися по відношенню не лише щодо простих людей, але й королів з метою підпорядкування світської влади владі Церкви.

Титул Папа спочатку присвоювався всім єпископам, а з V ст. став відноситися лише до Римського єпископа. Папа в Римській Церкві уособлює силу божественного авторитету, оскільки він вважається помічником Христа, спадкоємцем святого апостола Петра, якому Ісус довірив розпорядження його слова до кінця світу. Влада

Римського єпископа зробила і розповсюджувалася між I і IV століттями. Зміцненню впливу Римського єпископа сприяла традиція вічного міста Риму, а головне відсутність на Заході сильної світської влади. З падінням Римської імперії в 476 р. панство залишилося єдиною владою, здатною протистояти варварам, які заповнили Апенінський півострів. Ставши незалежними церковними і світськими правителями, в Римі і єпархії, папи укладали угоди з новими варварськими правителями і розпочали справу розповсюдження християнства у більшій частині Європи. Зростання політичної ролі Римської Церкви, поширенню її світського впливу почалося при понтифікаті св. Григорія I Великого (590–604 рр.). Перший центр Папської держави був утворений у 728 р., коли король лангобардів Ліупранд подарував Сутрі (на північ від Риму) Папі, а згодом, завдяки дару в 755 р. франкського короля Піпіна Короткого, який прибув на італійський півострів на захист папи Стефана II від лангобардів, землі по Тібру і в області Ровени. Папство зміцнювало свою владу над єпископатом і всією церковною ієрархією. Спроба пап встановити верховенство над Константинопольським патріархом зустріти опір як всередині церковної ієрархії, так і з боку глави Східної Церкви та візантійського імператора. Водночас в опозиції до панства знаходилася і королівська влада на Заході, яка прагнула підкорити єпископат своєму впливу. Франкські, а згодом германські королі не лише добилися цієї мети, але й на даний час встановили протекторат над Папською державою (імперія Карла Великого, Оттонівська імперія). Вершиною франкського впливу на папство виявився 800 р., коли папа Лев III (795-816 рр.) коронував Карла Великого (768-814 рр.) імператором Священної Римської імперії, який після втрати візантійських василевсів влади над Італією і Римом, залишився єдиним захисником і покровителем римських пап. Розвал імперії каролінгів (903 р.) і розповсюдження феодалізму помітно послабили владу Церкви.

На відміну від візантійської “симфонії” з її взаємовпливом влад, католицька доктрина, вже починаючи з V ст., запропонувала теорію “двох мечей”, яка була розроблена папою Геласієм II, згідно з якою Ісус Христос володів і духовним і світським “мечами”. Перший з мечів він вручив Церкві, а другий – державі. Ця теорія виходить із чіткого розмежування світської і духовної влади, розділення функцій і повноважень між ними. Геласій однак виходив з першості влади духовної, а владу імператорів вважав производної від першої.

Другим аспектом латинської політико-правової теорії була ідея про можливість примусу в питаннях віри, що вела ще до блаженного Августина.

Саме на цих двох доктринах (“двох мечів” і політики сили в питаннях віри) і базувався вплив і значення канонічного права в період пізнього Середньовіччя.

Між тим, римська кафедра зберігає беззаперечний авторитет як канонічний, так і політичний. В перші три століття християнства цей авторитет римського єпископа був чисто духовним, моральним, як єпископа однієї із старіших кафедр апостольського походження, центра світової цивілізації тощо. Однак все більше і більше набирало сили юридичне трактування римського примата, що встановлювало Римському папі владні повноваження не тільки по відношенню до інших рівних єпископів, але й до інших церков, до Вселенського Собору як органу церковної влади.

Юридичний примат папи зводиться до наступного принципу: привілеї папи стоять вище канонів Вселенської Церкви і, навпроти, те, що не розходиться з поглядами Римського Престолу – те і є дійсним правом. Цей принцип привів до довільного (тобто

на усмотрение папи) розуміння церковного законодавства і ви креслення з числа діючих канонічних норм тих, які не влаштовують Римського єпископа і навпроти, на доповнення канонів одноособово затвердженими папами нормами. Однак юрисдикція церковної влади римського єпископа виходить, (простирається) поширюється за корпоративні церковні рамки, охоплюючи і світську сферу.

До VII ст. Рим в адміністративно-державному відношенні знаходився під владою Візантії. Іконоборческа політика візантійських Лева Ісавра і Константина Копронима прискорила розрив з Константинополем. Франки, що суперничали з Візантією на чолі з королем Пипіном Коротким звільнили Рим від лангобардів.

Юридичним і ідеологічним обґрунтуванням світської влади папи був документ, сфабрикований в папській канцелярії в середині VIII ст., що отримав назву "Дарственная Константина" (Donatio Konstantini). Цей документ містив указ імператора Константина Великого (303-307 рр.). Римському єпископу Сильвестру I, в якому імператор віддає папі політичну владу над Заходом, а сам удаляється править на Схід. Факт недостовірності цього документа не викликає сумніву, однак в Середні віки він був вельми авторитетним і відігравав свою роль у зростанні папських повноважень в тому числі і в світській сфері [5, с. 183].

Папа Григорій УП (1073–1085 рр.) сформував в числі інших переваги і повноваження папської влади: папа може носити знаки царських і королівських чеснот; папі царі повинні цілувати ноги; папа може звільняти імператорів; папа може звільняти християн від клятви вірності своїм правителям, тобто санкціонувати непокору світській владі; папа не може бути ніким судимим.

Таким чином, папська влада по відношенню до церкви стає абсолютно монархічною, а по відношенню до інших держав – теократичною наддержавною владою, що претендує в теорії навіть на сюзеренітут над нехристиянськими державами [6, с. 64-66].

Саме Римський папа стояв біля витоків першої в Європі християнської спадкової монархії, здійснив її легітимацію в молодій франкській державі [7, с. 119].

В цю епоху сама Католицька Церква набула всіх основних властивостей держави, стала своєрідною папською універсальною теократичною монархією, сформованою скоріш на теологічних, ніж на юридичних засадах. Вона володіла суверенітетом, що виражався в абсолютній монархічній владі папи і зовнішній незалежності, здатності диктувати свою волю іншим державам; володіла розгалуженим чиновницьким апаратом (конгреції, канцелярії тощо), в тому числі апаратом примусу (інквізиція), а також озброєними силами (учасники Хрестових походів); широко застосовувалось оподаткування на користь церкви. Щодо території та населення як неперемінних ознак держави, то крім території, що знаходилась під безпосереднім управлінням Римського єпископа, територією слід вважати територію держав, що мають Католицьку Церкву і визнають владу та авторитет папи, а населенням – все християнське населення, що проживає на даних територіях.

Адміністративний поділ Католицької Церкви відповідав політико-територіальному поділу Європи в цілому і окремих європейських країн. Влада цих держав намагалась вплинути на церкву в межах своєї території з допомогою інституту інвеститури, тобто призначення світською владою на духовні посади (наприклад, на єпископську кафедру). Однак боротьба пап проти інвеститури привела до заключення в 1122 р. Вормського конкордату з імператором Генріхом IV. Згідно цього договору,

світська інвеститура була відділена від духовної. Це означало, що призначення на церковно-ієрархічні посади (єпископів, абатів) відбувається папою, а утвердження канонічно поставленого єпископа (абата) у васальному користуванні церковними землями здійснювалось владою світською (імператором, королями). Одним із засобів об'єднання Європи в IX – XII ст. стає канонічне право, процес формування якого як самостійної правової системи закінчується у XII ст.

Після 1054 р. (розподіл влади) канонічне право Католицької Церкви поповнювалось в основному за рахунок папських декреталій, а також рішень соборів.

В Середні віки основу кодифікації католицького церковного права стала праця болонського монаха Граціана (*“Concordatia discoridantum canonum”* Узгодження неузгоджених канонів), названий згодом *“Декретом Граціана”* (XII ст.). Методологічно Граціана можна порівняти з методологією глосаторів, що переробляли Юстиніанові Дегести. Декрет Граціана дав початок школі канонічного права, яку можна порівняти зі школою класичного римського права. Декрет розділений на три частини: в першій говориться про джерела церковного права, про церковні посади; зміст другої частини – норми про церковний суд, про шлюб і про покарання; в третю частину входять норми, що торкаються церковних таїнств і богослужіння.

Більш пізні, наступні церковно-правові збірники склались під наглядом пап і мали одну і ту ж структуру, поділ на п'ять розділів: 1) судді; 2) суд; 3) Класичний Корпус канонічного права Католицької Церкви складався з трьох частин: 1) Декрет Граціана; 2) Декрет Григорія IX (1234 р.); 3) Збірники Боніфація VIII (1298 р.) і Климента V (1313 р.); 4) шлюб; 5) злочини.

Норми церковного права діяли незалежно від законів тієї чи іншої європейської країни і засновувались залежними лише від папи церковними органами. Як приклад можна привести інститут інквізиції (лат. *Snguisitio* – розслідування), що діяв на XIII ст. на території Італії, Германії і Франції, а потім Іспанії. Спочатку інквізиція мала характер мандрівної судової установи. Однак поступово інквізиторські трибунали ставали осідлими, постійно діючими органами. Принцип незалежності інквізиції від місцевого світського законодавства був сформульований папою Інокентієм IV в 1252 р.

Інший приклад транснаціонального характеру церковного права – судові повноваження папської курії, що поширювались не тільки на всіх кліриків Католицької Церкви, але і мирян.

Таким чином, протягом півтора століть між 1050 і 1200 рр. Канонічне право Католицької церкви стало першою загальноєвропейською правовою системою, а його інститути лягли в основу національних правових систем Європи, що були сформовані дещо пізніше [8].

Поєднанню норм світського і канонічного права сприяло перш за все те, що останнє мало транснаціональний характер, не обмежувалося кордонами однієї країни, а свій розвиток отримувало багато в чому і у зв'язку з державно-церковними відносинами. Водночас у багатьох країнах Європи спостерігається вагомий вплив на державотворчі процеси та правотворчість саме релігійних морально-етичних норм. Поряд з посиленням папської влади, фактором, що вплинув на цей процес, деякі автори вважають систематизацію і інституціоналізацію норм церковного права, розвиток канонічної науки.

По мірі укріплення національної державності в європейських державах, значення

канонічного права почало зменшуватись. Однак правові принципи, юридично-технічні засоби і прийоми, окремі правові інститути і навіть галузі (спадкове, сімейне, кримінальне право), що входять в національні правові системи мали в собі вплив канонічного права.

Свідомий перерозподіл соціальних функцій, свідчив про те, що Церква разом з варварами, які руйнували Римську імперію, створювала нове суспільство, відоме в історії як феодальне. Беручи участь у формуванні феодального суспільства, Церква намагалася при цьому постійно стримувати його у певних рамках.

Усе феодальне суспільство будувалося на особистій залежності, на клятві васальної вірності сеньйорові, який зобов'язувався захищати свого васала за виконанням військової чи якоїсь іншої повинності. Феодальне суспільство нагадувало собою піраміду, скріплену ланцюгом клятв, перша ланка якої знаходилася у руках суверена. Цей світоустрій не відповідав євангельському ідеалові, тому Церква змушена була шукати своє місце в новій суспільно-політичній структурі суспільства, яке з одного боку представляло Священство – Церква (папа, єпископи, клірики), а з іншого – Держава, тобто імператор, королі, сеньйори і постійно нагадувати про різницю цих двох влад і про примат духовності.

Проте таке становище Церкви встановилося після тривалого суперництва між світською і духовною владою. Зокрема, відносини держави і Церкви у середні віки пережили період претензій світської влади на порядкування внутріцерковним життям, т.зв. практика патронату. Особливо це проявилось у діяльності германських імператорів на рубежі I і II тис. н.е. Протягом всього X ст. германські королі, а потім імператори фактично самі призначали римських єпископів. Цей період церковно-державних відносин можна охарактеризувати як період повного вродання Церкви в феодальну систему. Церква була віддана у руки тим, кому належала світська влада. Цілі єпископства і парафії давали тим, хто міг за них заплатити. Це явище згодом отримало назву симонія (від імені Симона Волхва, який пропонував апостолові Петрові гроші за рукоположення). (Ді. 8. 14 – 20)

Імператори, місцеві можновладці вдавалися до роздавання церковних посад встановлювали майже повний контроль над церковним життям. Проголошувався принцип “святості королівської влади”, наслідком якого єпископи ставали наставниками політичної влади. Це був своєрідний цезаропапізм на західний манер.

Починаючи з XI ст. найбільшою проблемою Церкви стає боротьба за інвеституру – подання церковних чеснот мирянам. Мова йшла про передавання, світською владою єпископського перстень і жезла. Залежність від феодалів проявлялося також у фактичному статусі єпископів і абатів, що одночасно виконували обов'язки духовних осіб і князів імперії.

Церква вдалася до повернення того порядку, в основі якого лежав принцип рівноваги – утвердження чіткої різниці між Церквою і Світською владою, в одночасному захисті примату духовного, тобто Церква над мирським.

Перетворення папства на активну силу у внутрішньоцерковних і політичних справах за допомогою інституту кардиналів – представників Папи у різних країнах Європи, розпочав папа Лев IX (1048-1056 рр.). Прямий виклик світській владі – германському імператорові та феодалам – кинув папа Григорій VII (1073-1085 рр.), який у 1075 р. заборонив католицькому духовництву приймати церковні посади від мирян. Папа також оголосив ідею про вміст духовенства на чолі з папою над

королівською та світською владою. Вершиною конфлікту папи з імператором Генріхом IV стало відлучення його від Церкви, що в той час означало звільнення підданих правителя від клятви вірності й у такий спосіб ставило під питання увесь політичний порядок. Конфлікт закінчився “походом до Каносси”, який став символом відновлення авторитету Церкви на засадах “папоцезаризму”.

Влада світських влад над Церквою значно обмежувалася. Папа скликав вищі з'їзди католицького духовенства – собори, санкціонував їх рішення, видавав загальнообов'язкові для католицької церкви акти, тобто папа повернув собі авторитет найвищої церковної інстанції у кадрових та судових справах. Він проголошувався непогрішним у справах віри і моралі. Світська влада могла впливати лише на заміщення церковних посад нижчого рівня. В цьому і полягала суть компромісу. Генріх зобов'язувався повернути майно Церкви, відібране у неї під час війни Імперії та Святого Престолу. Так було подолано виклик, кинутий Церкві феодалізмом.

Система урядування Римської Церкви в середні віки будувалася за принципом централізованої системи влади. В основі системи церковної влади лежало розвинуте канонічне право, система церковного судочинства та потужне фінансове забезпечення. Канонічне право стало основним джерелом церковної юрисдикції та регулятором церковного життя. Упорядкування канонічного права тривало з XII ст. до початку XIV ст., коли появився “Корпус канонічного права” – основний законодавчий кодекс Католицької Церкви. Згідно кодексу влада папи римського затверджувалася як церковного законодавця та верховного судді у церковних справах межі церковної юрисдикції поширювалися і на сфери суспільного життя, а саме: сімейно – шлюбні відносини, майнові, спадкові справи тощо. У відання папи передавалася справа канонізації святих, що вело до обмеження суверенітету єпископів.

По всій території Західної Європи діяла система церковного судочинства. Було реорганізовано папські суди. Погодженням інтересів європейських країн, своєрідну міжнародну дипломатію вели папські представники легати. Під повним контролем пап відбувалися церковні собори. До початку XIV ст. папи домоглися остаточної прерогативи у призначенні на різні церковні посади, усунувши від виборів світських осіб.

Отже, в епоху Середньовіччя канонічне і церковне право склало церковну систему права, як відображення взаємодії між світською та духовною владою.

У середні віки Церква володіла значними фінансовими багатствами, які формувалися з щорічної данини монастирів за протекцію, пожертвувань прочан, відсоток з розданих бенефіцій (прибуткових посад), оподаткування на користь хрестових походів, сплат за церковні послуги (триби, судові послуги), продажу індульгенцій та ін.

На XIII–XIV ст. припадає християнський Ренесанс, період чисто християнського відродження. Середньовічна християнська культура намагалася створити царство Боже на землі. Це не вдалося, бо примусове здійснення царства Божого не можливе. Середньовіччя, дисциплінувавши духовні сили людини, стверджує патріарх Філарет, водночас зв'язали їх, підпорядкувавши одному духовному центру всю людську культуру.

Використані джерела:

1. Никодим, єпископ Далматинский. Православное церковное право. – СПб., 1897.

2. Балух В. О. Візантиністка : курс лекцій. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – 660 с.
3. Красножен М. Е. Основи церковного права. – М., 1992. – С. 107
4. Бодуел Гі. Історія Церкви / пер. з франц. Г. Григорович. – Львів : Свічадо, 2000. – С. 68-69.
5. Аннерс Э. История европейского права. – М. : Наука, 1994. – С. 183.
6. Гергей Е. История папства. – М., 1996. – С. 64–66.
7. Цытин В. А. Церковное право : учебное пособие. – Круглый стол по религиозному образованию в Руской Православной Церкви, 1996. – С. 119.
8. Варьярс М. Ю. Церковное право как корпоративная правовая система // Церковное право. – 1995. – № 6.

Андрусишин Б. И., Бондаренко В. Д. Правовые основы государственно-церковных отношений в эпоху Средневековья.

В статье авторы раскрывают характер и особенности государственно-церковных отношений, историю взаимоотношений Церкви и государства периода Средневековья, рассматривают проблемы становления церковного права.

Ключевые слова: государство, Церковь, государственно-церковные отношения, “симфонические отношения”, христианизация, церковное право, Римский папа, цезарепапизм, Средневековье.

Andrusishin B. I., Bondarenko V. D. Legal bases of state-church relations during the Middle Ages epoch.

At article authors open character and features of state-church relations, history of mutual relations of Church and the state to the Middle Ages period, consider problems of formation of an ecclesiastical law.

Keywords: the state, Church, state-church relations, “symphonic relations”, familiarizing with Christianity, an ecclesiastical law, the Pope, caesar-papistry, the Middle Ages.

**Гавронська Т. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

ПРАВОВИЙ СТАТУС СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізується особливості правового супроводу свободи в тоталітарному суспільстві.

Ключові поняття: людина, культура, право, свідомість, правова культура, виховання.

У широкому розумінні “свобода” означає ні що інше, як можливість народу чи особистості діяти на власний розсуд, у вузькому – можливість людини здійснювати (чи не здійснювати) певну діяльність, яка ґрунтується на конституційних правах і свободах. Тоталітарне суспільство обмежує ці можливості. Основним інструментом останнього є ідеологія. При цьому, тоталітарна ідеологія не наважується відкрито заперечувати цінність свободи особистості, але по-перше, ставить її в залежність стосовно ідеологічної інтерпретації, по-друге, визнає її “вторинність” стосовно свободи великих соціальних груп (класів, націй). Саме тому тоталітарна ідеологія